

HET INSTITUUT

HET INSTITUUT

HET NEDERLANDS INSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
ALS SPEELBAL VAN DEN HAAG EN KONINGSHUIS

GERARD AALDERS

JUST
PUBLISHERS

Tweede druk, december 2019

Auteur Gerard Aalders
Copyright © 2019 Gerard Aalders | Just Publishers BV
Uitgever Hans van Maar

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale bestanden of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Just Publishers BV.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm, digital files or any other means, without written permission from Just Publishers BV.

Omslagontwerp Ben Gross
Foto omslag Gerard Aalders
Opmaak Studio Spade, Voorthuizen
Redactie Tekstbureau Tempelier
Productie Hanzeboek

De uitgever heeft alle moeite gedaan rechthebbenden van beeldmateriaal te achterhalen. Zij die echter menen alsnog rechten te kunnen doen gelden wordt verzocht zich bij de uitgever te melden.

ISBN 97890 8975 783 8

NUR 680

WWW.JUSTPUBLISHERS.NL

Inhoud

Inleiding	9
1 1993-1996	16
De affaire Sanders	23
King Kong	57
De perspresentatie	59
Het gezag van Loe de Jong	72
Het afscheid van Schulten	78
De hete adem van de geschiedenis	84
2 1997-1999	102
De Contactgroep	104
Roofkunst	114
Ascona en Londen	118
Bij Verordening	122
Jeruzalem en Washington	127
Wobben	134
De publicatie van <i>Roof</i>	141
3 2000-2003	149
Aanvaring	156
De twee petten van De Directeur	161
Monologen	166
Onder curatele	169
Berooid	174
Eksters	176
Safehaven	180
Dubbelspionne Leonie en prins Bernhard	183
4 2004-2010	198
Een promotie	202
Goudstikker	207
Operatie Safehaven en de Bilderbergconferenties	210
KLM	218
Prins Bernhard als hobby	220

HET INSTITUUT

De laatste projecten	226
De laatste dag	233
Nawoord	236
Een woord van dank en een in memoriam	240
Bijlage 1 ‘Nieuw licht op het Englandspeel’	241
Bijlage 2 ‘Executie in spiegelbeeld’	254
Afkortingen	272
Literatuur (boeken)	273
Kranten, periodieken en tijdschriften	276
Register	278

Voor:

✿ *Marleen, Koen, Teun, Yazmin,* ✿
Josefien, Vince en Loeske †

Inleiding

Met plezier denk ik terug aan mijn jaren op ‘de oorlog’, zoals de werknemers van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) hun werkplek in de wandeling graag noemen. Mijn werk was leuk en inspirerend en met vrijwel alle collega’s ging ik plezierig om. Voor onderzoekers was Het Instituut (een andere populaire uitdrukking) een paradijs. In tegenstelling tot op universiteiten hoefde je geen college te geven, maar kon je alle tijd besteden aan onderzoek. Sommige collega’s gaven wel college in deeltijd. Of ze het lesgeven leuk vonden, of geen zin hadden in publiceren, was niet altijd duidelijk.

Dwang, echte dwang, om te publiceren was er niet. Er was verrassend veel begrip voor als iemand meer tijd nodig had om zijn of haar boek af te maken. Als je bedenkt dat een promovendus, een onderzoeker in opleiding, gemiddeld vier jaar krijgt om een proefschrift af te ronden, was de tijd die je op het NIOD aan een boek mocht besteden bijzonder genereus. De wetenschappelijke staf van ‘de oorlog’ was, op een uitzondering na, gepromoveerd, of had daar al dan niet vage plannen toe.

Het NIOD was tot 1999 een Rijksinstituut dat onder de directe verantwoording viel van de minister van Onderwijs. Vandaar dat het toen Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) heette. Op 1 januari 1999 kwam het onder de vleugels van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarmee het niet langer een Rijksinstituut was en ook niet meer zo mocht worden genoemd. Door ‘Rijks’ te vervangen door ‘Nederlands’ werd dat probleem opgelost.

Ik heb van 1993 tot 2010 op ‘de oorlog’ gewerkt. Naast het werkplezier waren er ook heftige spanningen. Mijn eerste boek, *de affaire Sanders*, dat in 1996 verscheen – veel later dan gepland, omdat het NSDAP-lidmaatschap van prins Bernhard voor het nodige oponthoud en zelfs intimidatie zorgde – trok vanwege de persoonlijke bemoeienissen van de prins en de toenmalige minister-president Wim Kok veel belangstelling.

Mijn volgende project, de materiële beroving van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog door de nazi’s, en dan vooral van de joden, bracht ook de nodige stress met zich mee. Net als in het geval van *de affaire Sanders* was er sprake van intimidatie en druk vanuit Den Haag

en Soestdijk. Historisch onderzoek op het NIOD was wegens regeringsbemoeyenis toch minder vrij van invloeden van buitenaf dan ik in mijn onschuld voor mogelijk had gehouden. Maar ik leerde er mee leven. Dat wil niet zeggen dat ik me liet intimideren en de onderzoeksresultaten aanpaste aan de wensen van de Haagse opdrachtgevers.

Toen in december 2017 naar buiten kwam dat het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC), dat verondersteld werd onafhankelijk te functioneren, jarenlang door de minister van Justitie onder druk was gezet om met gewenste resultaten voor de dag te komen, was ik niet verbaasd. Integendeel. Ik had het in de vorige eeuw al herhaaldelijk meegemaakt.¹

De regering Kok had een commissie benoemd, die haar moest adviseren over een eventuele genoegdoening aan de joodse gemeenschap, die tijdens de oorlog van al haar bezittingen was beroofd. Het NIOD kreeg opdracht voor een studie naar de problematiek rondom de roof en het naoorlogse rechtsherstel. Aangezien ik mij al geruime tijd in het onderwerp had verdiept, werd ik belast met het onderzoek en het schrijven van het rapport. Dat heb ik geweten. Al snel kreeg ik door dat mijn onderzoek bepaalde belangen, maar zeker niet de joodse, moest dienen. Het leidde tot getouwtrek, pressie, verdachtmakingen, spreekverboden en soms zelfs tot pure laster.

Anders dan in de tijd van de Loe de Jong, de legendarische directeur die van 1945 tot 1979 leiding gaf aan 'de oorlog' (zie paragraaf 'Het gezag van Loe de Jong', pp.72-78), lieten in mijn tijd directie en bestuur teveel met zich sullen. Wat een onafhankelijk instituut behoorde te zijn, zoals dat was bevochten door De Jong, verwerd soms tot een speelbal van externe machten, het koningshuis en de Haagse politiek voorop. Door een niet standvastig opererende directie (en bestuur) verdween de onafhankelijkheid van het roemruchte Instituut menigmaal achter de horizon. Hoe het NIOD heden ten dage functioneert weet ik niet.

De verschijning van mijn boek over dubbelspionne Leonie Brandt-Pütz (2003), bracht opnieuw de nodige strubbelingen met zich mee, hoewel ik het boek in mijn vrije tijd, dus buiten het NIOD om, had geschreven. Prins Bernhard bemoeide zich er weer mee, wat de oplage overigens zeer ten goede is gekomen. De pers dook er bovenop, en de zoon van

¹ Zie bijvoorbeeld het AD: <https://www.ad.nl/binnenland/justitie-bemoeide-zich-onbehoorlijk-met-wetenschappelijke-rapporten-ae44a58c/> en NOS: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2206290-onafhankelijk-onderzoeksinstituut-onder-druk-gezet-door-politiek.html>.

Brandt-Pütz spande een kort geding tegen mij aan om publicatie te verhinderen. Loek Brandt, de dochter van de spionne, schaarde zich vierkant achter mij.

Daarna werd het iets rustiger, onder meer omdat de prins in 2004 was overleden, maar de spanningen, achterklap en intriges waren verre van voorbij, zeker als het over de monarchie ging. Op mijn laatste werkdag kreeg ik mijn laatste (vijfde) spreekverbod opgelegd: binnen de muren van Het Instituut mocht ik mij niet meer tegenover de media uitlaten over het koningshuis. Dat was uiteraard geen probleem, omdat ik nog diezelfde dag een punt achter mijn carrière bij het NIOD zou zetten, maar dat was de directie even ontgaan. Kort daarna kreeg mijn collega Jolande Withuis van de NIOD-directie toestemming een biografie over koningin Juliana te schrijven. De oude vorstin werd kennelijk als een ‘veilig’ onderwerp gezien waarmee Het Instituut voor de dag kon komen. Een boek dat het aanzien van de monarchie geen schade kon toebrengen.

Lang heb ik gearzeld of ik dit boek zou schrijven. Ik had er dubbele gevoelens over. Maar het bleef me bezighouden en onder de oppervlakte bleef de gedachte doorwroeten. Was het niet oncollegiaal? Dat viel mee. Het boek gaat niet of nauwelijks over de collega’s van de afdeling onderzoek (of andere afdelingen), maar over de manipulatie of beïnvloeding (u mag na lezing zelf het antwoord geven) van de directie door Den Haag. In dat verband komt vanzelfsprekend het handelen van de leiding van het NIOD aan bod.

Aanvankelijk twijfelde ik dus om aan dit boek te beginnen, maar aan de andere kant was ik zo vaak monddood gemaakt dat het me verantwoord leek mijn kant van het verhaal ook eens te vertellen. Als er een affaire losbrak, was enig weerwoord mijnerzijds in de meeste gevallen niet mogelijk, omdat ik van hogerhand mijn mond moest houden. Noodgedwongen liet ik dan alles maar gelaten over me heen komen. Of ik deed via een omweg datgene waarvan ik vond dat het gedaan moest worden. Het bestuur van Het Instituut had van beperkingen als spreekverboden uiteraard geen last. De buitenwereld had geen flauw idee dat de onafhankelijke geschiedschrijving, die het NIOD geacht werd te bedrijven, menigmaal in gevaar kwam omdat directie en bestuur niet tegen politieke druk bestand bleken. Dat mocht, vond ik, niet onbesproken blijven. Geschiedschrijving behoort onafhankelijk te zijn. Ze is geen speelbal van belangen.

De definitieve beslissing om dit boek te schrijven viel toen het tweewekelijkse opinieblad *Argus* mij vroeg een artikel over voormalig NIOD-directeur J.C.H. Blom te schrijven. Aanleiding was zijn aftreden als bestuurslid van het Verzetsmuseum Amsterdam. Het was Bloms laatste publieke functie in relatie tot de oorlog. *Argus* had twee artikelen, die bijzonder positief voor mijn oud-directeur uitpakten. Of ik als insider enig tegenwicht kon bieden? Na een korte aarzeling stemde ik toe.

Tijdens het schrijven van dat artikel kwamen verschillende kwesties weer in mijn herinnering naar boven. De spelletjes die werden gespeeld, en niet te vergeten de laster, intimidaties en een scala aan vervelende insinuaties trokken aan mijn geestesoog voorbij. Een van die kwesties – die ook een botsing met Blom zou veroorzaken – heb ik in *Argus* uit de doeken gedaan.

En dan was er natuurlijk altijd de overtrokken bescherming van het koningshuis door het bestuur van Het Instituut als ik wat publiceerde dat verband hield met het Huis van Oranje. Monografieën over het koningshuis, vooral over prins Bernhard, heb ik overigens altijd in mijn vrije tijd geschreven.

Dat mocht. Medewerkers van het NIOD genieten een hoge mate van vrijheid. Het uiten van je opinie in boeken en artikelen, maar ook middels interviews in kranten of voor radio en tv, werd gezien als je recht op vrije academische meningsuiting.

Al die opborrelende herinneringen hebben ertoe geleid mijn jaren op ‘de oorlog’ te boekstaven. Het biedt niet alleen een blik van binnenuit op het reilen en zeilen van een van Nederlands meest prestigieuze, historische instituten, maar het laat ook zien hoe krachten van buitenaf Het Instituut naar hun hand proberen te zetten. Helaas is dat die ‘externe krachten’ menigmaal, in ieder geval naar mijn smaak, té vaak gelukt.

Voor dit boek hoefde ik gelukkig niet op mijn geheugen te vertrouwen. Sinds jaar en dag houd ik dagboeken bij en ik heb op advies van wijlen bibliothecaris Dick van Galen Last dossiers aangelegd van kwesties waarin ik verzeild raakte. Het bleek een wijze raad. Voor deze publicatie heb ik er dankbaar uit geput. De vindplaats van een beperkt aantal documenten is terug te vinden in de voetnoten. Citaten uit mijn dagboeken heb ik niet in de bronvermelding verantwoord.

Voor de achtergronden van het relaas over de zogenaamde ‘affaire Sanders’, verwijs ik naar de desbetreffende passages in *de Affaire Sanders* van Coen Hilbrink en mij. Het heeft geen zin om alles wat in dat boek staat beschreven, hier te herhalen. Datzelfde geldt voor de andere onderwerpen die ik aansnijd. Ik geef alleen de achtergronden, zodat de lezer het verhaal kan volgen. Het volledige verhaal achter de affaires die ik beschrijf is in mijn boeken terug te vinden. Soms las ik in de tekst een artikel in, dat ik destijds over een bepaald onderwerp schreef. Het geeft de stand van zaken weer zoals ik die destijds zag.

Vanuit mijn geheugen heb ik maar weinig opgeschreven. Het is beter niet al te zeer op je herinneringen te vertrouwen. Als waarnemer en chroniqueur speel ik in dit boek zelf ook een rol. Het boek heeft daarmee onvermijdelijk een autobiografische inslag gekregen. Dat heeft me ertoe gebracht in het eerste hoofdstuk in een paar bladzijden een summier achtergrond van mijn leven te schetsen. Het gaat over de tijd voordat ik op het RIOD werkte.

In mijn RIOD/NIOD-tijd heb ik vier directeurs meegemaakt. Kees Schulten (1993-1996), Peter van Dijk, directeur ad interim (‘tussensus’) die was ingehuurd voor de tijd die er lag tussen het vertrek van de pensioengerechtigde Schulten en het aantreden van Hans Blom (1996-2007). Mijn laatste directeur was Marjan Schwegman (2007-2016).

Door de snel toenemende bureaucratisering telde Het Instituut bij mijn vertrek in 2010 een vijfköppige directie (bedrijfsvoering, onderzoek, informatie en documentatie, een aparte directeur voor het Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies (CHGS) en een algemeen directeur (Schwegman)).

Blom voer ik meestal op als De Directeur. Het hoofd van de afdeling onderzoek, Peter Romijn (mijn directe chef), komt u vrijwel altijd tegen als Het Hoofd.

Toen ik in 1993 solliciteerde op de vacature van wetenschappelijk medewerker bij het RIOD had ik geen flauw idee van mijn kansen. Het was een door velen begeerde onderzoekbaan in een tijd dat zulke functies niet voor het opscheppen lagen.

Ik had al veel onderzoek op het RIOD gedaan. Zodoende kende ik de meeste leden van de sollicitatiecommissie. Maar ik realiseerde me ook dat dat vermoedelijk voor de meeste sollicitanten opging. Ach-

teraf bleken dat er ongeveer tweehonderd te zijn geweest, waarvan een tiental werd uitgenodigd voor een gesprek. Veel kans had ik dus niet, al had ik wel het voordeel dat ik korte tijd ‘wereldberoemd’ was geweest in het geschiedeniswereldje.

Politicoloog Cees Wiebes en ik hadden een boek geschreven over de collaboratie van Zweedse bedrijven met nazi-Duitsland. De bedrijven van het Wallenbergconcern zijn het centrale thema van dat boek. De Wallenbergs behoren tot de bekendste en machtigste families van Zweden. Hun bedrijven hadden zich in de oorlog niet beperkt tot normale handel, wat uiteraard kon en mocht aangezien Zweden een neutraal land was, dat onder bepaalde internationaalrechtelijke voorwaarden zaken kon doen met wie het wilde. Tegen de regels in had het bankbedrijf van het concern zich bezondigd aan het opkopen van aandelen die door de Duitse bezetter van Nederlandse joden waren gestolen. Gestolen effecten waren iets goedkoper aangezien de kans bestond dat ze na afloop van de oorlog zouden worden geclaimd door hun rechtmatige eigenaars. Dat risico vertaalde zich in een lagere prijs.

Ons boek veroorzaakte opschudding in Zweden. De familie Wallenberg had altijd in hoog aanzien gestaan en was een van de grootste werkgevers van het land. Ook onderhield de top van de familieonderneming (Jacob en Marcus Wallenberg) nauwe betrekkingen met de regering, op wier verzoek ze soms diplomatieke missies uitvoerden. *Affärer till varje pris* heeft de reputatie van de familie een behoorlijke knauw toegebracht. Het boek is ook in het Fins, Noors, Duits, Engels en Nederlands (*Zaken doen tot elke prijs*) uitgebracht.

De Nederlandse media hebben veel aandacht besteed aan het tumult dat we in Zweden veroorzaakten. Een van de gevolgen was dat een clubje joodse notabelen Wiebes en mij vroeg onderzoek te doen naar waardepapieren die tijdens de oorlog door de nazi's van joden in Nederland waren gestolen. Het onderzoek werd formeel ondergebracht bij de Universiteit van Amsterdam (UvA), waar ik in tijdelijke dienst trad als ‘toegevoegd onderzoeker’.

Vanuit die positie solliciteerde ik in 1993 bij het RIOD. Mijn onderzoek, waarvoor toen overigens niet de geringste belangstelling bestond – dat kwam pas enkele jaren later – vond het RIOD wél van belang. Het zag er bovendien naar uit dat ik op vrij korte termijn zou kunnen publiceren. Directeur Schulten vond dat belangrijk, zoals ik van hem

had begrepen toen hij zich in een hoofdstedelijk etablissement eens tegenover mij beklaagde over de productie van zijn instituut.

Naast het boek over de naziroof (dat uiteindelijk zou uitmonden in drie boeken, mijn 'trilogie'), waren ook mijn onderzoek naar de eerste naoorlogse veiligheidsdienst (BNV) en een biografie over de Duits-Nederlandse dubbelspionne Leonie Brandt-Pütz in een ver gevorderd stadium van voorbereiding. Dat alles bracht ik bij mijn sollicitatie in als 'bruidsschat'. Schulten sloeg mijn publicatiedrift hoog aan.

Wat ook hielp, waren positieve aanbevelingen van de toenmalige RIOD-bibliothecaris en van mijn uitgever. Ze deden allebei een goed woordje voor me bij de directeur. Als Schulten een historicus wilde met een gezonde productie en een vlotte pen, moest hij mij kiezen, was hun advies. Schulten was daar blijkbaar gevoelig voor en de meerderheid van de sollicitatiecommissie heeft kennelijk geen bezwaar gemaakt tegen mijn aanstelling.

Zo kreeg ik dan op 6 mei 1993 het verheugende bericht dat ik was aangenomen. Ik kon op dinsdag 1 juni beginnen.

Op mijn 47e trad ik voor het eerst van mijn leven in vaste dienst. Natuurlijk was er een proeftijd, maar die zag ik met vertrouwen tegemoet. Wellicht was dat iets te voorbarig. Mijn eerste publicatie in dienst van Het Instituut, *de affaire Sanders*, met daarin de onthulling over prins Bernhards lidmaatschap van de Duitse nazi-partij NSDAP, deed zoveel stof opwaaien, dat ik soms vreesde voor mijn baan.